

Megjelent: In: Kónya Peter; Kónyová Annamária (szerk.): Egyház és vallás a koraújkori Magyarországon. Presov: Vydavatelstvo Presovskej Univerzity, 2020. 13-23.

Képtisztelet, képhasználat, képtilalom és képrombolás a magyarországi reformációban

Csepregi Zoltán

A német birodalmi városokban a képek kérdésére hihetetlenül gazdag változatosságban találunk megoldásokat a reformáció korában.¹ A döntés folyamata évtizedekig is eltarthat, meghozhatják tárgyalásos úton vagy vihetik kenyértörésre erőszakosan, a választott eljárás lehet eredményes vagy eredménytelen, vezethet pathhelyezethez vagy valamilyen kompromisszumhoz:

- eredménytelen tárgyalások (Giengen)
- visszaadják az adományozóknak (Ulm)
- spontán rombolás után eltávolítják (Isny)
- tárgyalás után eltávolítják (Esslingen)
- csak a század végén távolítják el (Reutlingen)
- csak a végén távolítják el, de radikálisan (Kempten)
- párhuzamos gyakorlatok (Kaufbeuren)
- minden marad a régiben (Dinkelsbühl)

A kérdés spektruma Németföldön valóban a képtisztelettől a képrombolásig terjed, de mint a fenti felsorolásból látszik, olyan kreatív döntés is születik pl. Ulm városában, hogy a tanács felszólítja a polgárokat, vigyék haza a templomokból a felmenőik által felajánlott műalkotásokat.² Ez utóbbit valószínűleg terelésnek kell tekintenünk: egy fogas teológiai kérdést a béke kedvéért simpla tulajdonjogi problémára egyszerűsítene le az ulmiai.

Gudrun Litznek képek problematikáját feldolgozó disszertációja (mely terminológiai szempontból mindenféle dekonstrukciót – letakarást, használatból való kivonást, átfestést – „képrombolásként” definiál) főleg a szereplők közötti interakciókra (patrónusok, a prédikátorok és közösségek) és az általuk alkalmazott érvelésre koncentrál (képtisztelet és képhasználat megkülönböztetése; milyen történetek állnak a képek mögött?). Ez utóbbi, tehát a vállalt tartalmi, teológiai megközelítése a problémának még a német-római birodalomban is ritka, a kutatás Nürnbergből tud rá példát hozni.³

A képek kérdése azért vált a reformációban központivá, mert: 1) uralják a teret, 2) szimbolikus reprezentációt képeznek, 3) és az ebbe való bármilyen beavatkozást (akár a legkíméletesebb dekonstrukciót is) a reprezentáció addigi haszonélvezője értékrombolásként

¹ Rövidítve idézett forráskiadások és kézikönyvek: BSRefK = Reformierte Bekenntnisschriften. Heiner Faulenbach et al. Vol. I/1-III/2. 1523–1675. Neukirchen : Neukirchener Verlag, 2002-2016; EKO, vol. 24 = Evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Vol. 24. Das Fürstentum Siebenbürgen. Das Rechtsgebiet und Kirche der Siebenbürger Sachsen. Martin Armgart. Tübingen : Mohr, 2012; RMNy = Régi magyarországi nyomtatványok. Borsa Gedeon et al. Vol. 1-4. 1473-1670. Budapest : Akadémiai, 1971-2012.

² LITZ, G. Die reformatorische Bilderfrage in den schwäbischen Reichsstädten. Tübingen : Mohr, 2007, p. 108-132.

³ Az 1528-as nürnbergi *Verzeichnus der geenderten misspreuch und ceremonien* az alapján különbözteti meg a képeket, hogy a Biblián alapulnak-e (*etwas guts anzaigen aus der schrift*), vagy nem. A *Verzeichnus*-ról: REINERTH, K. Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen. Köln–Wien : Böhlau, 1979, p. 93-121.

értelmezheti.⁴ Nem csoda, a reformáció mediatizált forradalmának egyből a sűrűjébe került ez a rendkívül tartalomgazdag és tömény médium, a vizuális műalkotás.⁵

Az alaptételt, ti. hogy a képek használata szabad döntésünkre van bízva, Luther állította föl 1522-ben:

„Most pedig térjünk a képekre: A képekkel ugyanúgy áll a dolog: ők sem szükségesek, hanem szabadon használhatók. Fölállíthatjuk, de el is tehetjük őket, bár jobb lenne, ha egyáltalán nem lennének. Magam sem adózom nekik túl nagy tisztelettel. [...] Így hát meg kell vallanunk, hogy képeket tartani és készíteni szabad, de imádni nem, s ha valaki imádja a képeket, akkor azokat széttépni is szabad. [...] Ezért kell tehát úgy prédikálni, mintha a képek semmiségek volnának, mintha felépítésükkel nem mutatnánk be Istennek semmilyen szolgálatot. Így aztán azok maguktól semmivé foszlanak. [...] Te pedig oda akarsz menni, és csődületet támasztanál, az oltárokat ledöntened, a képeket meg szétszaggatnád? Azt gondolod, hogy ki tudod irtani a képeket? Nem! Így csak még szilárdabbá teszed őket.”⁶

Ebből az elvi tételből viszont számtalan gyakorlati megközelítés adódhat. Luthernek a képekről szóló ún. *Invocavit*-prédikációi csak az 1522-es éven belül 42 kiadást értek meg, melyek többsége kalózkiadás volt, ez is a téma iránti felfokozott érdeklődést jelzi.

A képvitához kapcsolódó magyarországi adatokat a továbbiakban területi csoportosításban szeretném ismertetni. Kezdem a Hódoltsággal, ahol a leggyorsabban tűnik el a középkor kézzelfogható öröksége. Nem biztos, hogy ezt a folyamatot összefüggésbe kell hoznunk az oszmánok jelenlétével, ennél két másik tényező fontosabb lehetett: egyrészt a kegyurak hiánya, ami leegyszerűsítette és lerövidítette a képek sorsáról folytatott diskurzust,⁷ másrészt a „tehetetlen szentek” ellen forduló hihetetlen frusztráció és indulat. Tudunk róla, hogy képrombolás itt közvetlenül a mohácsi csata után kezdetét veszi.⁸

Magyarországon a leghíresebb ilyen eset Székesfehérvár 1543-as ostromához kapcsolódik, amikor a védők gyalázó szavak közepette felakasztották a szentek szobraikat:

„A lator polgárok, akik az Isten szentjeinek káromlói voltak, kivítették a templomból Pétert és Pált, akiket emlékezetül fából faragtak és megaranyoztak, s nyakukra egy kötelet kötöttek, felvitték a város falára, egy kampón a falon

⁴ CSEPREGI, Z. Reformation in Hungary : Historiography, research problems, methodology. In temp tidsskrift for historie. ISSN 1904-5565, 2017, vol. 15, p. 135-158, 149-151.

⁵ MEZEI E. A lutheránus ikonográfia kialakulása és emlékei a XVI. században. In Keresztyén igazság, ISSN 0865-2163, 2017, no. 116, p. 29-34; 2018, no. 117, p. 22-28; 2018, no. 118, p. 12-16; HARMATI B. L. Kép vagy képtelenség? A képfogalom átértelmeződése Luther korában. In Teológia és reformáció : Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete. Szabó Lajos. Budapest : Luther, 2017, p. 155-165.

⁶ LUTHER, M. Werke : Kritische Gesamtausgabe. Vol. 10 III. Weimar : Böhlau, 1905, p. 26-28; Luther válogatott művei. Vol. 6. Prédikációk. Csepregi Zoltán – Horváth Orsolya. Budapest : Luther, 2015, p. 225-226.

⁷ PÉTER, K. Studies on the history of the Reformation in Hungary and Transylvania. Gabriella Erdélyi. Göttingen : Vandenhoeck, 2018, p. 88-91; Vö. ÁCS, P. Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest. Göttingen : Vandenhoeck, 2019.

⁸ CSEPREGI, Z. Heiligenkult, Ketzerakten, Sprachgebrauch : Luthers Lehre im ungarischen Königreich der Jagellonen (bis 1526). In Reformácia v Strednej Európe = Reformáció Közép-Európában = Reformation in Mitteleuropa. Peter Kónya – Annamária Kónyová. Vol. 1. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018, p. 30-52, 46-48; KEUL, I. Early Modern Religious Communities in East-Central Europe : Ethnic Diversity, Denominational Plurality and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526-1691). Leiden : Brill, 2009, p. 53.

kívül kilógatták, s mondták azoknak a szobroknak: No, segitsetek nekünk, latrok, s azután hiszünk nektek.”⁹

A hódoltsági területen ezután a témával kapcsolatban látványos hallgatás figyelhető meg (akár azért, mert nincsenek patrónusok mint vitapartnerek, akár azért, mert az oszmánok jelenléte a legegyszerűbb megoldás, a képek lefestése irányába befolyásolta a véleményeket).¹⁰ Úgy tűnik, a hódoltságiak nagyon gyorsan lerendezték maguk közt ezt a kérdést, a 16. század második felében keletkezett normatív szövegek, pl. a Hercegszölősi kánonok 1576, a Bars megyei kánonok (ca. 1600) és a Pest megyei kánonok (1629) már egy szót sem pazarolnak erre a témára.¹¹ Annak ellenére, hogy a Hódoltságban is sokáig és helyenként folyamatosan látható volt a katolikus alternatíva annak vizuális megjelenésével együtt.¹²

A Tiszántúlon 1554-1555-ben találkozunk az első idevágó szövegekkel, Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni működésével párhuzamosan, ami bizonyára nem véletlen, hiszen Kálmáncsehi a képkérdésben is radikális álláspontot képviselt. Az 1554-es óvári zsinat 4. cikkében hasonló terelessel találkozunk, mint amilyenre a német reformációban is látni példát, a templombelső a kegyurak tulajdona, kegyurak hiányában pedig a közösséget képviselő magisztrátusoké, a képek kérdésében pedig kizárólag tulajdonosuk jogosult eljárni:

„Az oltároknak és képeknek lerontása a törvényhatóságoknak s nem az egyházi szolgáltnak kötelessége, hacsak azt nekik a felsőség hivatalosan meg nem hagyta, mert az oly egyházszolgák a hatóság teendőjébe avatkoznának.”¹³

Ugyanezt a gondolatmenetet viszi tovább a következő évi erdői zsinat 17.cikke is:

„Azt pedig, hogy a minap Óváriban az úrvacsora kiszolgáltatásában az oltár lebontásával és az asztal behelyezésével változás történt, anélkül, hogy a fedelmet afelől megkérdezték volna, akinek hatalmával azt tenni kellett volna, a mi egyházunk felette rosszalja és az ily újítás szerzőjének nagy bűnül tulajdonítja.”¹⁴

⁹ „Et jam latrones ciues, qui erant blasfematores contra Sanctos et Sanctas Dei; et extra portauerant de ecclesia Petrum et Paulum, qui erant de ligno fabricati et deaurati ad memoriam, cum vna corda ligauerant per collos eos, et supra portauerant ad murum ciuitatis et per eculeum extra murum suspenderunt, et dicebant eis imaginibus: »Noh – dicebant –, adiutate [!] nobis latrones, et credimus vobis deinceps.«” Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, I. Wenzel Gusztáv. Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1857, p. 393; SZERÉMI Gy. Magyarország romlásáról. Székely György. Budapest : Magyar Helikon, 1961, p. 279.

¹⁰ SZAKÁLY, F. Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts. In Etudes historiques hongroises 1985. Domokos Kosáry. Vol. 2. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1985, p. 437-459; FODOR, P. The Ottomans and their Christians in Hungary. In: Frontiers of Faith : Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750. Eszter Andor – István György Tóth. Budapest : Central European University, 2001, p. 137-147; ÁCS, P. – FODOR, P. Identity and Culture in Ottoman Hungary. Berlin : Klaus Schwarz Verlag, 2017.

¹¹ MOKOS Gy. A hercegszölősi kánonok. Budapest : Franklin-Társulat, 1901.

¹² MOLNÁR A. Mezőváros és katolicizmus : Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest : METEM, 2005; VARGA, Sz. Ethnic groups, denominations and migration in South Transdanubia and Slavonia in the 16th-17th centuries. In Kirchen als Integrationsfaktor für die Migration im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Rainer Bendel – Norbert Spannenberger. Münster : LIT, 2010, p. 13-27.

¹³ „Altarium et Tabularium demolitio officium est Magistratum non Ministrorum Ecclesiae, nisi ex officio illis iniuncta sint a Superioribus, nam tales Ministri vicem Magistratum gererent.” TÓTH F. A’ helvétziai vallástételt követő túl a’ tiszai superintendentziában élt református püspökök élete, e’ jelen való időkig lehozva. Győr : Streibig, 1812, p. 261; KISS Á. A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest : Franklin-Társulat, 1881, p. 31.

¹⁴ „Quod autem mutatio facta fuerit ovarii in administratione Coenae Domini destructo Altari et posita Mensa non interrogato desuper Principe, in cuius autoritate id faciendum fuerat, Ecclesia nostra id vehementer improbat, et magnam culpam tribuit auctori novationis ejusmodi.” BOD, P. Historia Hungarorum Ecclesiastica,

A ránk maradt másolat itt egy aktualizáló, ugyanakkor anakronisztikus átszerkesztéssel utal valószínűleg János Zsigmond fejedelem szerepére. Az eredeti artikulusban a „fejedelem” szó helyett minden bizonnyal „kegyúr” vagy „földesúr” állt. A tiszántúliak ekkor még ügyesen kerültek ki a vitakérdés teológiai élét és terelik a jog szférájába az ügyet.

1560 után a debreceni nyomdai kapacitás lehetővé teszi, hogy hatalmas mennyiségű szöveget vonjunk a vizsgálatba: hitvallásokat, kánonokat, vitairatokat. Ezekből összességükben az a tanulság vonható le, hogy Melius Juhász Péter ugyan nagy lendülettel száll csatába a képek ellen, de ő is inkább külső ellenfelekkel vitatkozik a (felső-magyarországi és) erdélyi németekkel, mint saját tiszántúli közösségével.¹⁵ A legrészletesebben az 1562-es *Confessio catholica*¹⁶ és az 1567-es *Confessio brevis*,¹⁷ valamint *Articuli maiores*¹⁸ szólnak hozzá a témához.

„Az Írás pedig kettőt tilt meg a második parancsban: tudniillik, hogy az Isten képe semmi módon ne ábrázoltassék, rajzoltassék, sem tisztelet, sem ékesség végett, mert az Isten semmiképpen nem akarja magát lefestetni avagy rajzoltatni. Továbbá, hogy botrányos képeket nem kell vallási célból készíteni, még ha nem imádatnak is azok. Kettőt tilt a második parancs: először, hogy ne legyenek; másodszor, hogy ne imádassanak. [...] Tehát a Szentírás és zsinatok tiltják a képek tartását és imádását. A végzések és zsinatok tanítják, hogy a papokat meg kell büntetni, ha a szobrokat el nem pusztítják. A fejedelmek és pásztorok büntessék meg a bálványozókat bálványaikkal [...]. Leó pápa kárhoztatja a szobrokat s megtiltja, hogy a templomokban szobrok tartassanak.”¹⁹

– olvasni a *Confessio catholicában*. Melius cizellált teológiai álláspontját a képekről tehát e rövid mondat foglalja össze: „Ne legyenek!”²⁰ Az *Articuli maiores* az egyházi rendtartások műfajának megfelelően inkább a gyakorlati, mint az elméleti szempontoknak szentel figyelmet:

inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis. Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff. Vol. 1. Leiden : Brill, 1888, p. 332; KISS Á. A XVI. században, p. 41.

¹⁵ A küzdelem csapásirányát világosan kijelöli a lutheránusokra alkalmazott gúnynevek használata: „felpápasták, oltárosok, testevők, kovásztalan kenyerek” (*semipapistae, altaristae, corporarii, sarcophagi, azymistae*), BSRéK, vol. II/2, p. 56-57, 70, 363, 393, 398, 400; KISS Á. A XVI. században, p. 144, 146, 171-172, 471, 508, 515, 518.

¹⁶ RMNy no. 176-177; BSRéK, vol. II/2, p. 1-165 (no. 58).

¹⁷ RMNy no. 228; BSRéK, vol. II/2, p. 347-401 (no. 62). Itt elsősorban az ostyát kritizáló 2. cikk érvel a képek ellen: BSRéK, vol. II/2, p. 364-367; KISS Á. A XVI. században, p. 473-475.

¹⁸ RMNy no. 226. Az *Articuli maiores* latin szövege – 1567 óta először – a *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta* 6. kötetében jelenik meg rövidesen.

¹⁹ *Confessio catholica* 1562, [128] De idolis, aris, imaginibus, vestibus: „Duo autem prohibet Scriptura in secundo praecepto. Ne scilicet Dei imago ulla ratione scribatur, fingatur sive cultus, sive ornatus causa, neque ulla ratione pingi aut scribi vult. Deinde et scandalosas imagines religionis causa facere prohibet, etiamsi non adorentur. Duo prohibet praeceptum secundum. Primo ne fiant. Secundo ne adorentur. [...] prohibent ergo sacrae Scripturae et concilia fieri et venerari imagines. Decreta et concilia docent sacerdotes puniendos esse, si idola non eruant. Principes et pastores idolatras cum idolis puniant, ut David, Salomon, Iehu, Asa, Esaias, Iosias. Leo papa damnat idola, prohibet, ne idola in aedibus serventur.” BSRéK, vol. II/2, p. 92; KISS Á. A XVI. században, p. 189.

²⁰ Vö. SCHNITZLER, N. Ikonoklasmus – Bildersturm : Theologischer Bilderstreit und ikonoklastisches Handeln während des 15. und 16. Jahrhunderts. München : Fink, 1996; BÉKÉSI S. A képtilalom reformátori öröksége. In Egyetemes és református : a Második Helvét Hitvallás mai üzenetei. Ferenc Szűcs. Budapest : Kálvin Kiadó, 2017, p. 125-140.

„Az Antikrisztus táncoltató miséjéhez alkalmazott hangszereket pedig, a képekkel együtt, kihányjuk, mivel azoknak semmi hasznuk nincsen az egyházban, sőt jelei és alkalmi a bálványozásnak.”²¹

Az eszmei és egyházpolitikai frontvonal nyilvánvalóan az erdélyi fejedelemségen belül húzódott, ahol a debreceni radikalizmus képezte az egyik, és a szász konzervativizmus a másik végletet,²² a cél pedig a kolozsvári és gyulafehérvári centrum meggyőzése lehetett. (Az előző évtizedben Kálmáncsehi is hasonló igyekezettel próbálta meggyőzni a kolozsváriakat kultikus reformjairól.²³) A vitának az antitrinitarizmus megjelenése vetett véget, ez egyrészt egyazon táborba terelte a korábbi ellenfeleket, másrészt megnehezítette számukra az első törvénytáblával való érvelést.²⁴

A Melius halála utáni dokumentumok pedig ugyanúgy hallgatnak a képekről, mint a hódoltsági kánonok, a legbeszédesebben az 1579-ben összeállított és a tiszántúliak mindennapjait 300 évre szabályozó ún. *Articuli minores*.²⁵ Mi történhetett itt, egy villámgyors templomtisztítás számottevő ellenállás nélkül?²⁶ Vagy a mezővárosi polgárok fűtültek Melius rögeszméjére és hagytak mindent a régiben? Az 1550-es évek fent idézett szövegeiből kiderül, hogy az egykori váradi egyházmegye sok egyházközségében meghatározó volt ugyan Kálmáncsehi elvi álláspontja, ez mégsem vált általánossá. Ellenlábasai mindig takarózhattak a kegyurak (valós vagy vélt) igényeivel és tekintélyével. Az *Articuli maiores* tanúsága szerint még Meliusnak is maradt itt feladat, de hogy ezt maradéktalanul el tudta-e végezni 14 református egyházmegyére kiterjedő püspökségében, az több, mint kétséges. A középkori örökség mára természetesen itt is eltűnt, de hogy ez a reformáció, vagy csak később, a puritanizmus hatására történt (mint köztudottan Erdélyben), az lokális adatok hiányában nem állapítható meg.

Többszereplős valódi vita a képekről Felső-Magyarországon zajlott. Előbb Leonhard Stöckel védte meg 1558-ban a bártfai képhasználatot Kálmáncsehi és Szegedi Gergely reformációjával szemben.²⁷ Hogy Bártfán volt mit megvédeni, azt ma is láthatjuk az ottani Szent Egyed plébániatemplomban, ahogy a lőcsei Szent Jakab templomban is.²⁸ Talán nem

²¹ *Articuli maiores* 1567, 17. cikk: „Organa vero musica, saltatrici Missae Antichristi accomodata cum idolis eiicimus, quia nullus eorum usus in Ecclesia, imo signa idolatriae sunt et occasiones.” KISS Á. A XVI. században, p. 574. Ezen kívül még a 4. és a 16. cikk tér ki a képekre.

²² Hogy Melius vitriolos kritikája főleg az erdélyi szászok ellen irányult, ezt azonban csupán egyetlen mondattal árulja el, amikor a „zsidóskodó szászok” (*Saxones iudaizantes*) liturgiai konzervativizmusán köszörüli a nyelvét, BSRék, vol. II/2, p. 400; KISS Á. A XVI. században, p. 517-518.

²³ BALÁZS, M. Ungarländische Antitrinitarier IV : Ferenc Dávid. Baden-Baden : Koerner, 2008, p. 19-21, 152-159, 162-164.

²⁴ BALÁZS, M. Franz Davidis : Ein biographischer Abriss. In Radikale Reformation : Die Unitarier in Siebenbürgen. Ulrich A. Wien. Köln : Böhlau, 2013, p. 55-89.

²⁵ RMNy no. 657; KISS Á. A XVI. században, p. 687-695.

²⁶ MIKÓ Á. De cultu imaginum : adatok a felekezetek templomi képhasználatához a kora újkori Magyarországon. In Ige-Idők : A reformáció 500 éve. Vol. 1. Tanulmányok. Erika Kiss – Zsuzsanna Zászkaliczky – Márton Zászkaliczky. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, p. 246-276, 255-257.

²⁷ Tractatus cuius titulus desumptus est ex I Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis continens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haereticam et propugnatricem idolorum, a. 1558. 4° Österreichische Nationalbibliothek Wien, Codex Vindobonensis 13034: 1r-73v (no. 1). Vö. CSEPREGI Z. A reformáció nyelve : tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján. Budapest : Balassi, 2013, p. 321-322; GUITMAN B. Hit, hatalom, humanizmus : Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában. Budapest : Szent István Társulat, 2017, p. 100-102, 136.

²⁸ MIKÓ Á. De cultu imaginum, p. 248-252.

független ettől az egykori teológiai vitától az az állapot, hogy a szepes-sárosi terület középkori öröksége vészelte át leginkább az egyháztörténet viharait.²⁹

1588-tól azután az ún. kriptokálvinisták kezdtek irodalmi vitát az ortodox lutheránusokkal, melyben összesen hét nyomtatvány és több kézirat is született. A sort tanulságos módon Horváth Stansith Gegely magyar nyelvű fordítása nyitja 1588-ban:

- HORVÁTH Gergely : Az kepekről valo tudomány. Bártfa, 1588. RMNy 603.³⁰
- HORVÁTH Gergely : Responsionis Gregorii Horwath [...] pars altera. Bártfa, 1593. RMNy 711.
- TOLNAI FABRICIUS Tamás : Modesta et Christiana disceptatio. Vizsoly, 1594. RMNy 756.
- LÁNI, Eliáš : Scvtnm libertatis Christianae. Bártfa, 1595. RMNy 760.
- TOLNAI FABRICIUS Tamás : Exarmatio Scvti Laniani. Vizsoly, 1597. RMNy 814.
- PEPICH, Stephanus : Brevis, verum solida et perspicua imaginvm [...] defensio. Bártfa, 1598. RMNy 827.
- LÁNI, Eliáš : Defensio libertatis Christianae. Bártfa, 1599. RMNy 852.

A heves, személyeskedő vita ellenére a szabad királyi városokban meglehetősen józanság uralkodott. Az Alföldről jött prófétákkal szemben a helyi polgárok megvédték atyáik örökségét, nem voltak bolondok, hogy saját értékeiket megsemmisítsék, legfeljebb a botrányok elkerülése végett behajtották a szárnyasoltárokat, így ezek máig fennmaradtak.³¹

Az erdélyi századoknál még ennél is összetettebb volt a képlet. A zsinatok itt egy évszázadon keresztül rendszeresen és differenciáltan foglalkoztak a képek kérdésével,³² de úgy tűnik, sok templomban minden maradt a régiben. Erre utal legalábbis az a tréfás eset, hogy Pierre Lescolapier császári követ isztambuli útja során 1574-ben Keresztényfalván egészen a prédikációig nem jött rá, hogy nem pápista misét hallgat a templomban.³³ Brassóban történt ugyan 1544-ben valamilyen beavatkozás, de a régi szakirodalommal ellentétben erről sem állíthatjuk, hogy erőszakos lett volna³⁴ (még kevésbé, hogy ezért Dévai Bíró Mátyás lett volna felelős³⁵). A jelenlegi állapotokat visszavetítve a modern szerzők szeretik úgy összefoglalni a

²⁹ Lásd a bártfai, héthársi, kislomnici, kisszebeni, krigi, lőcsei, mateóci, szepesszombati, toporci szárnyasoltárokat. Vö. PÉTER, K. Studies, p. 23-25.

³⁰ MIKÓ Á. De cultu imaginum, p. 252-253.

³¹ SEBŐK M. Humanista a határon : a késmárki Sebastian Ambrosius története, 1554-1600. Budapest : L'Harmattan, 2007, p. 120-131; vö. SCHWARZ, K. W. Die Zips/Spiš/Szepes : Zwischen Luther und Melanchthon. In Reformácia v Strednej Európe = Reformáció Közép-Európában = Reformation in Mitteleuropa. Peter Kónya – Annamária Kónyová. Vol. 1. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018, p. 154-168; MIKÓ Á. De cultu imaginum, p. 252-255.

³² EKO, vol. 24; BINDER, L. Die frühesten Synoden der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. In Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung : Festschrift Friedrich Müller. Franklin Clark Fry. Stuttgart : Evangelisches Verlagswerk, 1967, p. 220-244.

³³ Pierre Lescolapier utazása Erdélybe, 1574. Kálmán Benda – Lajos Tardy. Budapest : Európa, Helikon, 1982, p. 64.

³⁴ SZEGEDI, E. Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext : Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550-1680). In Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa : Vorträge und Studien. Jörg Deventer. Leipzig : Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, 2006, p. 126-296, 136-139; ZIEGLER BÁLINT Á. Reformáció Brassóban. In Ige-Idők : A reformáció 500 éve. Vol. 1. Tanulmányok. Erika Kiss – Zsuzsanna Zászkaliczky – Márton Zászkaliczky. Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, p. 76-81.

³⁵ KLEIN, K. K. Der Humanist und Reformator Johannes Honter : Untersuchungen zur siebenbürgischen Geistes- und Reformationgeschichte. Hermannstadt–München : Krafft & Drotleff, 1935, p. 266-268; CSEPREGI Z. A reformáció nyelve, p. 221, 273-274.

szászok megoldását, hogy a mellékoltárokat eltávolították, míg a főoltárt megtartották,³⁶ ám a 16. századi források inkább másféle megkülönböztetést alkalmaznak.

A zsinati jegyzőkönyvek (és ide sorolhatjuk még Matthias Ramser 1544. december 24-én Lutherhez intézett levelét³⁷ és az 1547-es *Kirchenordnung* is³⁸) a már említett nürnbergi mintát követve különbséget tesznek a *res gestae* vagy *historiae*, azaz a történelem, és a *fabulae*, azaz a mesék között.³⁹ Az előbbin a szentírási történeteket értik, míg az utóbbiakon a szentek legendáit. Az 1547-es *Kirchenordnung* német és latin szövegét párhuzamosan olvasva viszont zavarba ejtő, hogy míg a latin változat mintha csupán a nem biblikus szentek mellékoltárainak hatósági eltávolítását szorgalmazná (*arae quoque cathedralium ecclesiarum supervacuae cum simulacris et picturis fabulosis [...] pacifice aboleantur*), addig a német egy felsorolás részeként általánosan szól a mellékoltárokról (*hieweg thun [...] vbrig altar in den pfarrkirchen*).⁴⁰ Ez a kétszólamúság sem járult hozzá az egységes gyakorlathoz. A spontán, nem hatósági oltárrombolások emlékét – akár főoltárokét is – egy 1565-ös zsinati határozat őrizte meg rosszállóan, az eredeti állapot helyreállítására felszólítva.⁴¹

Erdélyben – az elmélet szintjén legalábbis, a gyakorlati tett már más kérdés – tehát Erdélyben amellet, hogy a szászok összprotestáns elkötelezettséggel tiltják a képek *tiszteletét* mint bálványimádást, a bibliai történetek ábrázolásait mint tanulságos hasznos *Biblia pauperum* megtartják templomaikban.⁴² A zsinati jegyzőkönyvek alapján az lehet tehát az összkép, hogy – hosszas viták után – itt a szentírási elv győzött: a bibliai történetek, személyek ábrázolásai használatban maradtak, míg a szentek és legendáik fokozatosan kikoptak a templomtérből. Egészen másról tanúskodnak azonban a máig fennmaradt emlékek, mint azt egy nagyszebeni

³⁶ WETTER, E. Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B. : Altarbildwerke – Vasa sacra – Abendmahlsgerät – Paramente. In Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen : Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert. Ulrich A. Wien – Krista Zach. Köln–Weimar–Wien : Böhlau, 2004, p. 19-57, 22-26; WETTER, E. Überlegungen zum Bekenntniswert von Retabelausstattungen siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen. In Konfessionelle Pluralität als Herausforderung: Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit : Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag. Joachim Bahlcke – Karen Lambrecht – Hans-Christian Maner. Leipzig : Leipziger Universitätsverlag, 2006, p. 109-126, 111; KEUL, I. Early Modern, p. 73; SZEGEDI, E. Wohin gehört die Kronstädter Reformation? Versuch einer theologischen Zuordnung von Johannes Honterus und der Reformation in Kronstadt. In Banatica, ISSN 1222-0612, 2012, vol. 22, p. 77-85; MIKÓ Á. De cultu imaginum, p. 255.

³⁷ „Imagines vero tamquam opus artis per se neminem offendens permisimus aut tanquam *mnemosinon rerum gestarum*.” [kiemelés: Cs. Z.] LUTHER M. Werke : Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel. Vol. 10. Weimar : Böhlau, 1947, p. 715 (no. 4055).

³⁸ „[Visitatores] optime curabunt, ut praemissa prius apud populum sufficienti instructione, omnia scandala (ut sacella deserta et inutilia, arae quoque cathedralium ecclesiarum supervacuae cum *simulacris et picturis fabulosis*, ciboria cum suis monstrantiis caeterisque similibus) pacifice aboleantur.” „Visitierer [...] nachdem das volck am ersten gnügsam darvon unterrichtet ist, sorg tragen, das sie mit fvg und friden alle vnchristlich ergernis hieweg thun, als da sein, wüste und vnnütze capellen, vbrig altar in den pfarrkirchen, *geschnitzt vnd gemalte fabeln*, ciborien mit den monstrantzen, vnd dergleichen andern *getichten dingen*.” [kiemelés: Cs. Z.] TEUTSCH, G. D. Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen. Vol. 1. Hermannstadt : Steinhaussen, 1862, p. 31, 66; EKO, vol. 24, p. 222, 243.

³⁹ 1557: „Tertio: cum in templis passim et ubique *fabulosae imagines* et similes picturae habeantur, quae ad cultum sunt prostitutae contra manifestum verbum dei, in veteri et novo testamento praescriptum, omnino ut tollantur necessum est. *Historiae vero sacrae* et similes, quae docent et commonefaciunt de re gravi et seria, retineantur.” 1565: „Eodem modo de *imaginibus non fabulosis*, de organis musicis et aliis veris adiaphoris sentimus.” [kiemelés: Cs. Z.] TEUTSCH, G. D. Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen. Vol. 2. Die Synodalverhandlungen der evang. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert. Hermannstadt : Franz Michaelis, 1883, p. 6, 108; EKO, vol. 24, p. 262, 295.

⁴⁰ TEUTSCH, G. D. Urkundenbuch, vol. 1, p. 31, 66; EKO, vol. 24, p. 222, 243.

⁴¹ „Aitaria nullo modo diruantur, sed si ubi in nostris ecclesiis per homines turbulentos diruta sunt, dent operam pii pastores, ut sine tumultu restituantur.” TEUTSCH, G. D. Urkundenbuch, vol. 2, p. 105; EKO, vol. 24, p. 293.

⁴² WETTER, E. Überlegungen, p. 111-112.

múzeum tavalyi kiállítása mutatja (*Incognito : Verborgene Heilige*), mely plakátjára Mária keresztfára kulcsolódó kezét választotta a jól ismert nagyszebeni oltárképről.⁴³

Erdélyben jól megfér egymással a tájékozódás és gondolkodás progresszivitása a tettek és a gyakorlat konzervativizmusával. A 16. század utolsó évtizedeiben az erdélyi szász elit, mind a világi, mind az egyházi egyértelműen kriptokálvinistának tekinthető.⁴⁴ A könyvjegyzékek⁴⁵ és a possessori bejegyzések tanúsága szerint „református” teológiai irodalmat olvasnak,⁴⁶ és ennek megfelelően az általuk dominált zsinatok is az ún. *adiaphora* kérdéseiben (szertartások, öltözékek, szokások) rendre a középkori örökséget felszámoló határozatokat hoznak.⁴⁷ Gyanús azonban, hogy a zsinatok szinte évről évre ugyanazokat a döntéseket ismételgetik, mintha a végrehajtásuk késedelmet szenvedne. És valóban, újra és újra adatok merülnek fel arról, hogy a miseruhák használatban maradnak, hogy latinul folyik a liturgia, hogy megtartanak hagyományos ünnepeket.⁴⁸ A képhasználattal sem lehetett másként.

Lehetett az elit bármennyire progresszív, a szélesebb körben elterjedt attitűdöket ez kevésbé befolyásolta. A szász polgárokat és szász parasztokat valószínűleg hidegen hagyták az árnyalt teológiai osztályozások. Könnyebben talált utat hozzájuk a már említett tulajdonjogi érvelés: a középkori örökség, a templomokat díszítő képek az *övék*, a felmenőik költségén készült, a felmenőik felajánlásaként került jelenlegi helyére. Nem lesznek olyan balgák, hogy kidobják, hogy tönkretegyék, hogy lemázolják saját kincseiket. Messziről jött próféták és külföldön iskolázott prédikátorok követelhetnek ugyan ilyet, de erre normális ember nem hallgat. (Jellemző, hogy Wittenbergben is főleg a diákok ágáltak 1522-ben a képek ellen, a helybeliek visszafogottabbak voltak.⁴⁹)

A művészettörténeti szakirodalom már régóta számon tartja azt a körülményt, hogy a képek, a későközépkori szakrális műkincsek, a gótikus szárnyasoltárok és illusztrált templombelsők Magyarországon elsősorban evangélikus kontextusban maradhattak meg.⁵⁰ És a leggazdagabban éppen a szepes-sárosi és az erdélyi szász területen. Mert nem érte őket teológiai indítékú támadás, mint a református közösségekben, és nem cserélték őket szebbre, drágábbra, divatosabbra, mint a barokkizáló katolikus templomokban. Vagyis megőrizte őket

⁴³ Incognito : Verborgene Heilige – Stille Gnadenzeugen der nachreformatorischer Zeit. Landeskirchliches Museum, 1.8.-1.11.2019, [cit. 2020.05.30]. <<https://nb-no.facebook.com/events/landeskirchliches-museum-muzeul-bisericii/incognito-verborgene-heilige-sfin%C8%9Bi-incognito/399671823985691/>>. Vö. MIKÓ Á. De cultu imaginum, p. 255.

⁴⁴ WIEN, U. A. Die Formierung des konfessionellen Raums in Siebenbürgen : zur Wahrnehmung der Reformierten durch die siebenbürgisch-sächsischen Evangelischen im 16. und 17. Jahrhundert. In Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen : Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Márta Fata – Anton Schindling. Münster : Aschendorff, 2010, p. 441-452; WIEN, U. A. Wirkungen des Calvinismus in Siebenbürgen im 16. und 17. Jahrhundert. In Calvin und Calvinismus : Europäische Perspektiven. Irene Dingel – Herman J. Selderhuis. Göttingen : Vandenhoeck, 2011, p. 127-153.

⁴⁵ MONOK I. et al. Bibliotheca Eruditionis : A Kárpát-medence olvasmányműveltsége 1500-1700 [online]. 2001-2017, [cit. 2020.05.30]. <<http://www.eruditio.hu/lectio>>

⁴⁶ ČIČAJ, V. – BERNHARD, J.-A. Orbis Helveticorum : das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt. Bratislava : Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2011; ŐSZ, S. E. Bibliotheca Calviniana Transylvanica : Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen. Kolozsvár : EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

⁴⁷ SZEGEDI, E. Was bedeutet Adiaphoron – Adiaphora im siebenbürgischen Protestantismus des 16. und 17. Jahrhunderts? In Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa. Evelin Wetter. Stuttgart : Steiner, 2008, p. 57-74.

⁴⁸ SZEGEDI, E. Kein Adiaphoron? Sprache und Bekenntnis im nachreformatorischen Siebenbürgen. In Banatica, ISSN 1222-0612, 2011, vol. 21, p. 73-87, MIKÓ Á. De cultu imaginum p. 257.

⁴⁹ KRUSE, J.-M. Universitätstheologie und Kirchenreform : die Anfänge der Reformation in Wittenberg (1516-1522). Mainz : Zabern, 2002.

⁵⁰ MAROSI E. A lutheri reformáció mint művészettörténeti probléma : a stílustörténettől a képtörténetig. In Credo, ISSN 1219-6800, 2017, vol. 23, no. 1-2, p. 5-17; MIKÓ Á. De cultu imaginum, p. 254-255.

a józan polgári takarékoság (nem dobunk ki használható holmi) és a lutheránus türelem (nem baltával, hanem az igével kell a képtisztelet ellen küzdeni). Ezeket a tulajdonságokat egyszerűen a normalitás kategóriájába sorolom.⁵¹ Normális eleinknek köszönhető, hogy ma is megcsodálhatjuk ezeket a műkincseket.

⁵¹ Vö. Városnarratívák : Német-magyar párhuzamok és eltérések, a reformáció korában és ma. Rendhagyó műhelykonferencia Nádas Péter Az élet sója című könyvéről, a szerző jelenlétében. Budapest, 2016.10.28. [online, cit. 2020.05.30]. <<https://videotorium.hu/hu/channels/2507/varosnarrativak>>